

А.Л. Зелінський

ПОЗАЕТНІЧНИЙ ХАРАКТЕР ПТОЛЕМЕЇВСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У ЄГИПТІ ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ З “КОЛОНІЗАТОРСЬКИМ” СВІТОГЛЯДОМ (до питання про так звану “колоніальну” ситуацію у птоlemeївському Єгипті)

ЯК НЕОДНОРАЗОВО зазначалось дослідниками історії елліністичного Єгипту, Птоlemeї в управлінні країною опиралися, насамперед, на дві основні сили – армію та адміністрацію. За часів перших представників династії обидві ці сили склалися переважно з греко-македонян [Жебелев 1922, 90; Rostovtzeff 1941, 262–263; Meuleau 1967, 238; Uebel 1968, 3; Bengtson 1988 99]. Звичайно, з цим твердженням не варто сперечатись. Але, з огляду на те, що “колоніальна” ситуація в елліністичному Єгипті так і не виникла [Зелінський 2004 № 3, 30–36; він же 2004 № 4, 35–42], можна стверджувати, що царів, котрі хотіли бути повновладними господарями країни Нілу, не влаштувала подібна ситуація. Вони, очевидно, не бажали залежати від якоїсь однієї сили або етнічного елементу, який міг би претендувати на певну частину влади. Тому нові володарі країни Нілу, на мою думку, намагалися якомога швидше перетворити еллінізованих переселенців на своїх підданих шляхом прирівнення їх до місцевих жителів, а в ідеалі – і до певного злиття з ними. Але, як уже було показано у попередніх статтях з цієї серії, не останньою перешкодою на цьому шляху був притаманний іммігрантам з еллініського світу “колонізаторський” світогляд [Зелінський 2004 № 3, 33; він же 2004 № 4, 39]. Гадаю, що Птоlemeї II Філадельф (285–246 до Р.Х.¹), якому проблема подолання цієї перешкоди перейшла разом з державою у спадок від батька², розумів необхідність боротьби з “колонізаторським” світоглядом серед еллінізованих переселенців, що служили як у царському війську, так і в адміністрації. Найефективнішим засобом боротьби з вищезгаданим світоглядом могло стати надання армії та державно-бюрократичному апаратові позаетнічного характеру – шляхом уведення до обох цих груп значної кількості єгиптян. В результаті постійного спілкування на службово-професійному ґрунті, зневага

еллінізованих іммігрантів до місцевих жителів, а, отже, і до їхніх звичаїв, переконань і способу життя, мала зникнути разом з “колонізаторськими” стереотипами.

Але одночасне проведення цього заходу і у війську, і в адміністрації, з огляду на тодішні об’єктивні умови, було нереальним і до того ж – небезпечним. Щоб не втратити прихильність греко-македонян, чий послуги у завойованій країні були Птоlemeям необхідні, і одночасно перевірити доцільність і дієвість обраного засобу, слід було спочатку проекспериментувати з якоюсь однією з вищеназваних груп. Тому одразу постало питання, яку з них легше єгиптизувати першою. При цьому було бажано зробити це так, аби одночасно похитнути “колонізаторські” стереотипи й у представників другої групи.

Птоlemeївське військо, як об’єктивно, так і суб’єктивно, не підходило для подібного широкомасштабного експерименту. Вихідці з різних куточків еллініського світу, котрі служили у птоlemeївській армії, були, по суті, звичайними найманцями, котрих, у кращому разі, вдавалось прив’язати до Єгипту шляхом надання їм земельних ділянок – клерів [Uebel 1968, 3; Bengtson 1988, 93–94; Gehrke 1990, 56; Литвиненко 1991, 21 прим. 76]. Ці військові ставилися до місцевих жителів, наче завойовники до представників поневоленого народу [P.Hall. 1 VII; SP. 413; P.Yale, 46; P.Ryl, 563; Świderkówna 1983, 242–243; Зелінський 2004, № 3, 33]. При цьому вони не мали ні часу, ні можливості познайомитися з єгиптянами ближче і побачити в них рівних собі людей. Причиною такого стану речей було те, що клерухи майже постійно перебували у походах, служили у військових залагах або жили у столицях номів, замикаючись у політевми. При цьому клерухи, як правило, здавали свої клери в оренду, що робило їхні контакти з єгиптянами ще опосередкованішими [Rostovtzeff 1941,

285; Braunert 1964, 38–39; Uebel 1968, 3; Пикус 1972, 81, 111, 160–161; Świderkówna 1983, 242; Holbl 2002, 61; Manning 2003, 117]. Спроби ж часткової єгиптизації війська, здійснені сином Лага і його двома найближчими наступниками, були спорадичними і до того ж мали переважно пропагандистський характер. Так, прикладами подібної псевдо-єгиптизації слід вважати перебування правнука фараона Нектанеба II серед воєначальників (певно, стратегів) Птолемея Сотера [История 1997, 552; Manning 2003, 50–51 not. 140]; участь допоміжних єгипетських загонів у битві при Газі 312 року [Diodorus 1884, XIX 80]; залучення місцевих жителів до складу військової залоги міста Етфу [Wipnicki 1979, 84]; призначення єгиптянина Пертеуса, сина Онуфриса, за часів Птолемея Філадельфа, командиром якоїсь залоги чи загону, котрий, імовірно, також складався з його земляків [Кацнельсон 1970, 207]; запровадження тим же царем єгипетської гвардії при власній особі [Тураев 2002, 656]. Гадаю, що чинником, який заважав першим представникам династії Птолемеїв активніше залучати місцевих жителів до складу свого війська, був черговий стереотип, пов'язаний з недооцінюванням військової вправності й особистої мужності жителів завойованих Александром земель. Зрештою, цю упередженість лагідів, та й узагалі жителів тодішнього еллінізованого світу, можна пробачити – з огляду на ту легкість, з якою греко-македонське військо Александра неодноразово розбивало переважаючі у декілька разів сили персів, перед якими скорились армії інших країн Близького й Середнього Сходу [Herodotus 1899, I, 73–84, 188–193, III, 1–14; Justinus 1911, I, 7, 9; Diodorus 1884, XVI 47–51; Flavius 1955, X, 2–4]. До того ж, ще задовго до азійського походу македонського царя, загоны грецьких найманців використовували як елітні військові об'єднання володарі Єгипту, Вавилонії та Персії [Herodotus 1899, II, 152, 154; Xenophon 1891, I; Diodorus 1884, XVI, 42, 44, 46–50; Plutarchus 1917, 36–40; Шахермайр 1984, 78–79]. Певною мірою, подолати цей стереотип (можливо, не без впливу тієї мужності, котру іранці проявили під час повстання у Бактрії та Согдіані) вдалося лише самому Александру. Македонський

цар розумів, що боєздатність війська залежить не лише від особистих якостей окремих воїнів, а й від запровадження суворої дисципліни та організованості у війську і застосування більш прогресивної військової тактики. У цьому, зрештою, і була перевага його армії перед аморфним наговпом, яким було військо Дарія, незважаючи на прояви особистої хоробрості з боку окремих перських воїнів і полководців [Шахермайр 1984, 104–106, 128–130, 165–168]. Усвідомивши це, Александр, для якого, здається, взагалі не існувало стереотипів, маючи на меті не лише військові, а й політичні інтереси [Зелінський 2004, 49–51], спершу наказав учити іранських юнаків македонській військовій справі, а потім створив і нову ірано-македонську фалангу [Diodorus 1884, XVII, 108–110; Justinus 1911, XII, 11–12; Plutarchus, 1968, 47, 71; Arrianus 1899, VII, 5, 9–12, 23; Curtius 1963, VIII, V]. Та цей експеримент, через смерть царя, залишився незавершеним. А стереотип продовжував існувати. До речі, сам Александр поширив цей експеримент лише на іранців [Шахермайр 1984, 329], очевидно вважаючи їх найбоєздатнішими серед народів підкореної ним держави Ахеменідів. Загоны ж, сформовані з інших жителів завойованих ним територій [Suda 1928, beta 154; Hammond 1993], якщо й існували³, то, очевидно, використовувалися лише як допоміжні сили чи з метою пропаганди – як пізніше, за часів Птолемея Сотера, єгиптяни при Газі. В елліністичному Єгипті цей стереотип було подолано лише за часів Птолемея Філопатора. Це сталося тоді, коли царський наблизений Сосібій, у руках якого зосереджувалося правління усім Єгиптом [Polybius 1882, V, 35–38, XVI, II; Plutarchus 1971, 33–34], через понад 100 років після смерті Александра⁴ збагнув, що у військовій справі головне не етнічна належність, а використання тієї чи іншої тактики. В результаті, з'явилася двадцятитисячна єгипетська фаланга, яка зіграла вирішальну роль у битві при Рафії і поклала початок відчутній єгиптизації птолемеївського війська [Polybius 1882, V, 82, 84–86].

Інакшою була ситуація з адміністрацією. Царські чиновники, особливо середньої й нижчої адміністративної ланки, згідно зі своїми службовими обов'язками, були

змушені постійно перебувати в єгипетській хорі і контактувати з широкими масами місцевого населення. Таким чином, вони щоденно спілкувалися з представниками різних єгипетських верств. Це, зрештою, сприяло взаємному зближенню й порозумінню. Яскравим проявом цього явища стали змішані шлюби [Левек 1990, 86; Баюн 1992, 270; Walbank 1993, 117]. Тому, хоча й у цьому разі було не без ускладнень [Зелінський 2004, № 3, 33], адміністратори-греки раніше виявилися готовими прийняти корінних жителів країни Нілу до свого середовища. Крім того, без активної участі останніх – насамперед, чиновників і писців – було просто неможливо налагодити специфічну єгипетську економічну, господарську би адміністративну систему, яка за часів Птолемеїв включала чимало методів господарювання, що практикувалися ще давніми фараонами [Rostovtzeff 1941, 275; Meuleau 1967, 240–241; Пікус 1972, 102; Бенгтсон 1982, 160; Фихман 1987, 174; Samuel 1993 (response: D. Delia); Manning 2003, 108–109, 116, 132–133, 138, 146–152]. Зрештою, існував певний, хоча й не зовсім вдалий, досвід єгиптизації середньої адміністративної ланки за часів Птолемея Сотера. Засновник династії зберіг традиційну єгипетську інституцію номархів, якими були переважно представники місцевого населення. Але, очевидно, через недостатнє знання останніми грецької мови, посада номарха протягом першої половини III століття перетворилась на другорядну [Schubart 1927, 14; Тарн 1949, 169; Rostovtzeff 1941, 262; Пікус 1972, 89–90; Бенгтсон 1982, 160; Samuel 1993].

Таким чином, з вищенаведених причин, за часів Птолемея II розпочалася широко-масштабна єгиптизація саме нижчої й середньої ланки державно-адміністративного апарату. При цьому, пам'ятаючи прорахунки з номархами, Птолемей II робив усе можливе, щоб поширити знання грецької мови серед представників місцевого населення, котрі, завдяки своїй професійній підготовці й матеріальному становищу, могли обіймати різні посади у номовій адміністрації. Так, певно, з цією метою Філадельф надавав додаткові привілеї викладачам грецької і, взагалі, еллінам, тобто людям, що прийняли грецький спосіб життя [P.Hall. 1, XI; Manning 2003, 186].

Висновки про успіхи Філадельфа у справі єгиптизації нижчої та середньої ланки державно-адміністративного апарату можна зробити з відомих сучасним дослідникам папірологічних джерел. Так, у папірусах, датованих III століттям, не згадується жодного комарха (сільського старости), котрий носив би грецьке ім'я; з 19 відомих комограматевсів (сільських писців) грецьке ім'я мають лише двоє; а з 28-ми відомих базилюграматевсів (царських писців) – чиновників, чиє становище у номовій адміністрації не поступалося становищу номового економа, а то й – стратега [Biedermann 1913, 40–41; Пікус 1972, 90; Фихман 1987, 176] – лише троє [Баюн 1992, 269]. Єгиптянами, як правило, були також топархи й топограматевси і, крім того, місцеві судді – лаокрити й певний відсоток співробітників греко-єгипетських судових колегій [Тарн 1949, 181; Фихман 1987, 181]. До того ж, не слід забувати, що у середині III століття на підставі лише одного імені не можна було чітко встановити етнічну приналежність жителя елліністичного Єгипту [Смотрич 1965, 168]⁵. Отже, навіть, коли йдеться про економів, антиграфевсів і співробітників їхніх канцелярій, котрі носили грецькі імена, не слід однозначно вбачати у цих чиновниках іммігрантів, якщо у документах додатково не вказуються їхній патронім і походження. Таким чином, у птолемеївському Єгипті була створена адміністрація, що мала позаетнічний характер. Оскільки її співробітники – як прибульці, так і аборигени – були виразниками волі царя, покликаними представляти і захищати його інтереси, вони отримували право контролювати економічну діяльність усіх жителів країни Нілу, незалежно від їхньої етнічної чи соціальної приналежності. Разом з цим, соціальний статус царських чиновників, як греків, так і єгиптян, у межах Єгипту визначався не етнічним походженням, а тією посадою, яку вони обіймали у державній ієрархії [Зельін, Трофимова 1969, 77; Пікус 1972, 82].

Природним наслідком цієї ситуації стало поступове зведення нанівець претензій прибульців на роль “колонізаторів” у країні Нілу. Відтепер усі вони, зокрема клеруки, потрапляли у сферу діяльності царських чиновників, у тому числі – єгиптян,

а отже, певною мірою, ставали від них залежними. А це було психологічно несумісним з будь-яким почуттям колонізаторської зверхності. Прикладів такої чиновницької діяльності відомо чимало. Як було проілюстровано у першій статті з цього циклу, еллінізовані переселенці могли стикатися з чиновниками-єгиптянами під час здачі державі врожаю сільськогосподарських культур, що належали до царської монополії, а також – у разі отримання державної позики [P.S.I. 358; P.Namb. 24; Зелінський 2004, № 3, 32]. Зі скарги клеруха, македонянина Неоптолема (254/253 рік), який вважав, що економ афродітопольського нома Теокл і базилюграматевс Петосиріс несправедливо встановили податки на виноградник його батька Стратіппа, [P.C.Z. 59.236], ми дізнаємося, що єгипетські чиновники були причетні до оподаткування виноградників. У контексті мого дослідження цей факт набуває особливої вагомості, оскільки вирощуванням винограду в Єгипті займалось багато греків [Тарн 1949, 180; Литвиненко 1994, 121, прим. 17]. І, нарешті, чиновники-єгиптяни могли стежити за відправкою по Нілу зерна до Александрії, вимагаючи від судновласників, часто – іммігрантів, розписки про отримання вищезазначеної сільськогосподарської продукції. Подібну розписку у 252 році дав судновласник Діонісій, який прийняв 4800 артаб ячменю від Ксенодока й Александра через посередництво Нехтембіса, чиновника з канцелярії базилюграматевса [P.Hib. 98].

Про те, що, в результаті планомірних зусиль Птолемея II, контроль чиновників-аборигенів над економічною діяльністю греків, котрі жили у єгипетській хорі, став повсякденним явищем, свідчить також той факт, що у такому грецькому селі, як Філадельфія [Rostovtzeff 1941, 415–422], комограматевсом був єгиптянин Аносіс, син Тоторхоїса [P.C.Z. 59. 173].

Тепер, згідно з питанням, яке я розглядаю у цьому підрозділі, слід повернутися до проблеми гіпотетичного існування “колоніальної” ситуації у Єгипті, про яку йшлося у моїй попередній публікації [Зелінський 2004 № 4, 35–42]. Йдеться про ще один серйозний аргумент, який учені наводять на користь існування цієї ситуації. Таким аргументом, на думку дослідників, слід вважати зменшення кількості єгиптян

в значущих адміністративних і соціальних колах держави. Причому, серед вищих урядових чиновників місцевих жителів у III столітті взагалі не було [Schubart 1937, Н. 4, 17; Rostovtzeff 1941, 325–326; Пикус 1972, 82, 92; Левек 1990, 80; Lewis 1986, 30; Баюн 1992, 269]. Сюди ж треба додати згадане вище поступове зведення нанівець ролі номархів, як правило – єгиптян, чії функції, у середині того ж століття, майже повністю перебрали на себе номові стратеги. Це також розцінюється як прояв “колонізаторського” ставлення Птолемеїв до аборигенів завойованої ними території [Schubart 1927, 14; Тарн 1949, 169; Пикус 1972, 89–90; Бенгтсон 1982, 160; Samuel 1993].

Розглядаючи причини зменшення числа місцевих жителів серед привілейованих верств населення й адміністративних кіл, що в елліністичному Єгипті, де становище людини визначалося тими функціями, які вона виконувала у державі, а отже – її користю для царя, означало одне і те ж, слід враховувати декілька чинників. Говорячи про відсутність представників місцевого населення у складі вищої ланки державно-адміністративного апарату у III столітті, не слід забувати, що Єгипет був лише частиною держави Птолемеїв, до складу якої входили досить значні території грецького світу. Серед них були малоазійські міста, Кікладські острови, частина Криту і навіть декілька міст Македонії та балканської Греції [Polybius 1882, V, 34; Beloch 1902, 229–256; Spyridakis 1970, 76]. Тому, враховуючи тодішню необхідність утримання вищезгаданих територій у сфері свого впливу, а також збереження високого міжнародного авторитету в еллінському світі, який не збирався визнавати варварів рівними собі⁶, Лагіди виступали там у ролі базилевсів греко-македонського зразку, а не царів Єгипту. До речі, під час будь-яких відносин з еллінами, вони ніколи й не називали себе єгипетськими царями, а неодмінно підкреслювали свою належність до македонян [Pausanias 1973, I, XVII, 2; Posidippus 2002, № 78; Świderkówna 1974, 78–79]. Саме тому, з огляду на еллінський світ, Птолемеї усіляко демонстрували свій грецький фасад, яким була Александрія [Зелінський 2004, № 4, 36], і через те ж, а не з власних “колонізаторських” переконань, вони не лише не мали жодного єгиптянина серед своїх

сановників, але й не відправляли жодного єгипетського чиновника до своїх зовнішніх територій [Lewis 1986, 30]. І лише у середині II століття, після втрати останніх [Тарн 1949, 168–169] і зосередження на внутрішніх єгипетських справах, серед вищих птолемейських сановників і придворних почали з'являтися єгиптяни [Lewis 1986, 30]. Другим і, на мій погляд, чи не найважливішим чинником, який зумовлював дуже високий відсоток іммігрантів у середніх і вищих адміністративних ланках, була проблема, пов'язана з вивченням прибульцями, на чолі з самими царями-завойовниками, єгипетської мови. Жоден цар з династії Лагідів, окрім останньої її представниці – Клеопатри VII, чиєю матір'ю, можливо, була наложниця-єгиптянка [Strabo 1899; XVII, I, 11; Manning 2003, 47], не спромігся докласти зусиль для вивчення цієї складної і навіть не індоєвропейської мови [Polybius 1882, V, 83; Plutarchus 1875, 27], не кажучи вже про оволодіння специфічною місцевою писемністю. Але, разом з тим, нові володарі Єгипту прагнули контролювати усі сфери господарсько-адміністративної діяльності й у разі потреби заглиблюватись у найдрібніші питання, пов'язані з нею [Зелінський 2004, 37–38]. Тому їм було конче необхідно забезпечити усі ланки державно-адміністративного апарату греко-єгипетськими чиновниками [Rostovtzeff 1941, 263; Manning 2003, 140, 186]. При цьому я підкреслюю, що йдеться не про греків, а саме про греко-єгипетських чиновників, незалежно від їхньої етнічної приналежності. І, хоча у цій ситуації греки перебували у кращому становищі, чиновники місцевого походження, котрі досить активно вдалися до вивчення грецької мови⁷, мали що їм протиставити. Йдеться про їхнє знання специфіки управління й господарювання у країні Нілу [Литвиненко 1994, 120]. До того ж, ще Александр, шляхом якого пішли його наступники – діадохи, робив усе можливе, щоб полегшити залучення місцевих жителів підкорених ним земель до суспільного й адміністративного життя своєї імперії. Так, він запровадив як державну мову койне – стандартизовану, хоча й позбавлену художньої виразності, грецьку, засвоювати яку було набагато легше, ніж класичну мову Есхіла, Софокла та Еврипіда [Stringfellow 1996, 39]. Якщо вже

говорити про мовний чинник, не треба забувати, що за часів перших представників нової династії чиновники-єгиптяни, котрі володіли обома мовами, були більш необхідні державі саме на нижчих щаблях адміністративної драбини. Там вони відігравали роль посередників між греко-єгипетським царем і його греко-єгипетським оточенням та мільйонами фелаків [Баюн 1992, 268–269], багато з яких, навіть через 200 років після завоювання країни Нілу легіонами Августа, не знали грецької [Schubart 1927, 14]. Без такого посередництва функціонування птолемейської бюрократичної машини у країні з п'ятимільйонним єгипетським населенням⁸, втратило будь-який сенс. Якщо ж узяти до уваги, що лише за часів Сотера у Єгипті було понад 30 тисяч міст і сіл [Diodorus 1884, I, 31] (згодом, з урахуванням нових земель, їх стало більше), Птолемей мали, насамперед, дбати про підготовку кількох сотень тисяч базилюкограматевсів, номархів, топархів, комархів, топограматевсів, комограматевсів і співробітників їхніх канцелярій⁹, а потім уже – думати про єгиптизацію більш високих щаблів адміністративної драбини. До речі, з мовною проблемою, на думку М.І. Ростовцева, котру я цілком поділяю, було пов'язане й відсування на другий план інституції номархів, які за часів Сотера, очевидно, мали труднощі з грецькою [Rostovtzeff 1941, 262]. Але, на мій погляд, і тоді дії Лагідів обумовлювались не “колонізаторською” упередженістю, а державною і, насамперед, економічною необхідністю, пріоритет якої вони демонстрували і надалі. Так, коли їм та їхнім найближчим помічникам було необхідно безпосередньо контактувати з керівництвом середньої адміністративної ланки, вони створили інституцію греко-єгипетських номових економістів, до того ж – не скасовуючи посаду номарха [Пікус 1972, 90–92; Bengtson 1988, 99]. Коли ж нагальною стала проблема централізації влади у номі з метою посилення її ефективності, александрійські володарі, не вагаючись, передали усі повноваження не лише єгипетським номархам, а й греків-економістів [Пікус 1972, 89–92] стратегам, серед яких у II столітті були не лише нащадки іммігрантів, а і єгиптяни [Lewis 1986, 30].

І, нарешті, поряд з мовною проблемою існував ще один чинник, який у III столітті

перешкоджав єгиптизації середньої адміністративної ланки. Йдеться про бажання греків, котрі знайшли прибуткову посаду в країні Нілу, допомогти влаштуватися своїм новоприбулим землякам. Це, зрештою, породило систему патронату – кепе [Левек 1990, 78–79; Пикус 1972, 88, 92; Литвиненко 1990, 18]. Приклади такої протекції землякам з еллінського світу ми неодноразово зустрічаємо в архіві Зенона. Зрештою, й сам прибулець з Кавна був узятий на службу своїм земляком Аполлонієм, котрий приїхав до країни Нілу, як і його майбутній управляючий, з Карії [Бенгтсон 1982, 161; Świderkówna 1983, 308–309; Литвиненко 1990, 16]. Але згодом політика, започаткована Сотером і Філадельфом, принесла бажані результати. Колишні іммігранти та їхні нащадки поступово почали вбачати у Єгипті свою батьківщину, а у своїх сусідах-аборигенах – земляків. У результаті іммігранти припинили у питаннях, пов'язаних з призначенням підлеглих, надавати перевагу переселенцям з Еллади, число яких постійно зменшувалось [Литвиненко 1996, 27–28]. Та й самі єгиптяни мали давню традицію, яка, навіть у III столітті, допомагала їм зберігати за собою вагомі позиції на рівні середньої адміністративної ланки. Йдеться про характерну для Стародавнього Єгипту практику передачі чиновницької посади від батька до сина [Брестед, Тураев 2002, 155, 236–238]. Так у другій половині III століття ми маємо свідчення про начальника мемфійської поліції, Ха-Хапі, котрий успадкував цю посаду від батька на ім'я Паніт [Тураев 2002, 657]; а також – Петеймутеса, котрий працює у канцелярії свого батька Гора (певно – базилікограматевса), нерідко виконуючи його обов'язки [W.Chr. 300].

У результаті, вже у II–I століттях відсоток греків і єгиптян у середній ланці птоlemeївської адміністрації став приблизно однаковим, а, можливо, кількість останніх була навіть більшою [Левек 1990, 80].

Перетворення державної адміністрації в позаєтнічну принесло свої результати, бажані для Птоlemeїв, уже у другій половині III століття. Почало зникати упереджене чи зверхнє ставлення іммігрантів до єгиптян. Відтепер, еллінізовані переселенці сприймали місцевих жителів з таким самим, як і у них, службовим положенням чи соціальним статусом як рівних собі. Подібне

ставлення можна вже простежити у листі Зенона, управляючого філадельфійською дореа діойкета Аполонія, до якогось Петосиріса, з котрим прибулець з Кавну спілкується як з рівним [Смотрич 1965, 172]. Як видно з ділового листування птоlemeївських бюрократів, чиновники-елліни без тіні зневаги спілкувалися з чиновниками-єгиптянами подібного рангу. Так, у 232 році співробітники канцелярії економа арсиноїтського нома, Сокменіс і Діонісодор (при цьому, чиновник з єгипетським іменем стоїть на першому місці) звертаються до Інара, щоб той розпорядився відкрити так званий Канал пустелі. Інар, не бажаючи брати на себе відповідальність, пропонує цим функціонерам звернутися за дозволом до його начальника Теодора або Теодота [P.Coeln. 342]¹⁰. У 226 році економ гераклеопольського нома, Гераклід, посиляючися на авторитет рівного йому чиновника – базилікограматевса Петеймутеса, наказує начальникам місцевої поліції забороняти селянам вивозити вулики до сусіднього ному, а також – продавати телят, оскільки останніх держава скуповуватиме для династичного свята в Александрії [P.Heid. 362]. Цікаво, що Петеймутес, віддаючи розпорядження колезі, лише у другому разі діє від імені високопоставленого столичного урядовця, Артемона. У першому ж – виступає від свого імені, що не викликає у греко-македонянина Геракліда невдоволення чи роздратування. Разом з тим, можна спостерігати, як чиновники з числа іммігрантів починають з розумінням ставитися до релігійних потреб простих єгиптян. Так у 230 році Діонісодор, певно той самий, що грав у бюрократичній грі з єгиптянами Сокменісом та Інаром, пропонує економові арсиноїтського нома Асклепіаду, незважаючи на необхідність сіяти, відпустити селян, вихідців з оксиринхського нома на “малу батьківщину”, де ті за звичкою справляють щорічне релігійне свято. При цьому, аби надати ваги своєму проханню, Діонісодор береться особисто супроводжувати цих селян, тобто, по суті, погоджується взяти відповідальність за їхнє своєчасне повернення на роботу. Асклепіад прихильно поставився до звернення свого підлеглого і дозволив селянам відвідати рідний ном, незважаючи на посівні роботи [SB. 14699].

Отже, з усього сказаного вище, на мою думку, можна зробити висновок, що створення позаєтнічної адміністрації, започатковане Сотером і вдало й планомірно здійснене його сином і наступником, не лише послужило більш ефективному використанню багатств країни Нілу, а й прискорило подолання “колонізаторського” світогляду, притаманного еллінізованим іммігрантам.

¹ Оскільки всі події, згадані у цій роботі, відбулися до різдвя Христового, помітка “до Р.Х.” надалі опускається. Якщо у дослідженні зустрічатимуться дати Христової ери, після них буде поставлено помітку “від Р.Х.”.

² Спроба Птолемея I зблизити іммігрантів з місцевими жителями шляхом запровадження синкретичного культу бога Серапіса не дала очікуваних результатів [Зелінський 1996, 60; Schubart 1937 h. 2, 6; Visser 1938, 22; Lewis 1986, 69–70; Walbank 1993, 121].

³ Сучасні коментатори відповідного розділу електронної версії візантійської енциклопедії Suda <http://www.stoa.org/sol/search_tips.shtml> ставлять під сумнів це свідчення. Вони дотримуються думки, згідно якої, згадані в енциклопедії 6 тисяч єгиптян, озброєних Александром на македонський зразок, є лише відлунням історії озброєння македонським царем 30-ти тисяч іранських хлопчиків.

⁴ Припущення Г. Бенгтсона щодо участі єгипетських загонів у III Сирійській війні (246–241) залишається гіпотетичним [пор. Winnicki 1989, 84 *przyp.* 9].

⁵ Так, у документі від 248 року згадуються два брати, один з яких носить грецьке ім'я – Гераклід, а другий – єгипетське – Паапіс [PSI. 384]; у 246 році єгиптянин Сісук просить влаштувати свого сина на ім'я Птолемей до однієї з канцелярій номового рівня [P.C.Z. 59.342]; у папірусі, датованому третім століттям, якийсь Птолемей переповідає своєму приятелю чи родичу, Ахіллесу, єгипетською мовою (щоб останньому було легше зрозуміти) свій сон, у якому, очевидно, проявилась воля богів стосовно Таунхіс, дочки Термутіс і Тетімутіс, дочки Тауес, котра є дочкою Птолемея і невідомої матері [W. Chr. 50].

⁶ З цього приводу можна згадати хоча б те, у якому негативному світлі антична традиція відобразила постать яскраво проєгипетськи налаштованого Птолемея VIII, за наказом котрого було навіть розпущено александрійський мусейон [Diodorus 1884, XXXIII 61; Strabo 1899, XVII I, 11; Trogus 1956, XXXVIII; Justinus 1911, XXXVIII, 8; Athenaeus 1887, XII, 549d; Тарн 1949, 188].

⁷ У III столітті не було жодного комарха, який би не вмів самостійно укладати ділові папери грецькою мовою [Баюн 1992, 269–270]. Також відомі випадки, коли єгиптяни навіть між собою вели ділове листування грецькою мовою. Наприклад, це стосується чиновника Гора (скоріш за все – basilikogrammatessa) і його підлеглого Хармаїса [W.Chr. 300].

⁸ Кількість населення елліністичного Єгипту, на думку різних дослідників коливається між цифрами 2,5 (виходячи з розміру земельного фонду країни Нілу на XIX століття від Р.Х.) і 8 (з огляду на античну літературну традицію [Diodorus 1884, I 31; Flavius 1895, II 385]) мільйонів чоловік. Історіографічний аналіз цієї проблеми можна знайти у І. Фіхмана та Дж. Меннінга [Фіхман 1987, 155–156; Manning 2003 40 *not.* 76, 47–49].

⁹ Це – не перебільшення. З одного папірусу римських часів відомо, що лише у канцелярії одного комограматевса – Петауса з фаюмського села Птолемеаїс Горму, який, правда, за сумісництвом, виконував обов'язки комограматевса і в кількох інших селах, працювало 9 писців [P.Petaus, 11; Świderek 1970, 143]. Не слід також забувати про необхідність підготовки двомовних співробітників, підлеглих економам, керівникам державних банків і меліораційних робіт: таких, як Сокменіс, Інар, Комоапіс, Петехон чи Семтеус [P.Koeln. 342; P.Fuad. 3–4; Viereck 1928, 40; Lewis 1986, 39–41; Павловская 1992, 117].

¹⁰ Ім'я Теодот фігурує в електронному варіанті папірусу <<http://www.perseus.tufts.edu/>>.

ЛІТЕРАТУРА

Баюн Л.С. Этноязыковая ситуация на эллинистическом востоке // **Эллинизм – Восток и Запад**. Москва, 1992.

Бенгтсон Г. **Правители эпохи эллинизма**: Пер. с нем. Москва, 1982.

- Брестед Д., Тураев Б. **История древнего Египта**: В 2 т. Т. 1. Минск, 2002.
- Жебелев С.А. **Древняя Греция**: В 4 в. Ч. 2: Эллинизм. Петроград, 1922.
- Зелінський Ф.Ф. **Религия эллинизма**. Томск, 1996.
- Зелінський А.Л. Аналіз одного з аспектів соціально-економічних реалій елліністичного Єгипту (до питання про так звану “колоніальну” ситуацію у птолемеївському Єгипті) // **Східний світ**, 2004, № 4.
- Зелінський А.Л. Стосунки між єгиптянами та еллінізованими іммігрантами у світлі грекомовних папірологічних джерел (до питання про так звану “колоніальну” ситуацію у птолемеївському Єгипті) // **Східний світ**, 2004, № 3.
- Зелінський А.Л. **Трансформація громадян елліністичної ойкумени у птолемеївських підданих**: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2004.
- Зельин К.К., Трофимова М.К. **Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период**. Москва, 1969.
- История Востока**: В 6 т. Т.1: Восток в древности. Москва, 1997.
- Кацнельсон Г.А. **Напата и Мероэ – древние царства Судана**. Москва, 1970.
- Левек П. **Эллинистический мир**: Пер. с франц. Москва, 1990.
- Литвиненко Ю.Н. Греческие колонисты и тайны египетского земледелия // **ВДИ**, 1994, № 2.
- Литвиненко Ю.Н. О “колонииальном” сельском хозяйстве в Птолемеевском Египте // **ВДИ**, 1996, № 4.
- Литвиненко Ю.Н. Птолемеевский Египет и Северное Причерноморье в III в до н. э. К вопросу о контактах // **ВДИ**, 1991, №1.
- Литвиненко Ю.Н. **Хозяйство диойкета Аполлония: взаимодействие греческого и восточного начал**: Автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.03 / Моск. Гос. ун-т. Москва, 1990.
- Павловская А.И. Эллинистический Египет – проблема взаимодействия местных и эллинистических элементов в экономике страны // **Эллинизм – Восток и Запад**. Москва, 1992.
- Пикус Н.Н. **Царские земледельцы (непосредственные производители) и ремесленники в Египте III в. до н. э.** Москва, 1972.
- Смотрич А.П. А. Świderek. “W państwie Apolloniosa”. Warszawa. 1995 // **ВДИ**, 1965, № 3.
- Тарн В. **Эллинистическая цивилизация**: Пер. с англ. Москва, 1949.
- Тураев Б.А. **История Древнего Востока**. Минск, 2002.
- Фихман И.Ф. **Введение в документальную папирологию**. Москва, 1987.
- Шахермайр Ф. **Александр Македонский**: Пер. с нем. Москва, 1984.
- Das Archiv des Petaus / Ed. U. Hagedorn, D. Hagedorn, L.C. Youtie, H.C. Youtie. – Koeln, Opladen, 1969.
- Arrianus Flavius. **Anabasis** / Rec. C. Abicht. Lipsiae, 1899.
- Athenaeus. **Deipnosophistae: Libri XV**: In 2 v. / Rec. G. Kaibel. Lipsiae, 1887. V. 1.
- Beloch J. Die auswaertigen Besitzungen der Ptolemaeen // **AFP**, 1902, Bd. 2.
- Bengtson H. **Die Hellenistische weltkultur**. Stuttgart–Wiesbaden, 1988.
- Biedermann E. **Studien zur aegyptischen Verwaltungsgeschichte in ptolemaeisch-romischer Zeit**: In 2 Abschn. Berlin, 1913. Abschn. 2, T. 1–2.
- Braunert H. **Die Binnenwanderung**. Studien zur Sozialgeschichte Aegypten in der Ptolemaeer und Keiserzeit. Bonn, 1964.
- Catalogue of the Greek papyri in the John Rylands Library**, Manchester: in 4 v. / ed. A.S. Hunt, J. De M. Johnson, V. Martin, C.H. Roberts, E.G. Turner. Manchester, 1911–1952.
- Dikaionmata: Auszuge aus Alexandrinischen Gesetzen und Verordnungen in einem Papyrus des Philologischen Seminars der Universitaet Halle mit einem Anhang weiterer Papyri derselben Sammlung** / Ed. Graeca Halensis. Berlin, 1913.
- Diodorus Siculus. **Bibliotheca Historica**: In 4 v. / Ed. I. Bekker. Lipsiae, 1884. V. 1–4.
- Flavius Josephus. Antiquitates judaicae // **Iosephi Flavii opera**: In 6 v. / Ed. B. Niese. Berlin, 1955, V. 3.
- Flavius Josephus. De bello judaico libri VII // **Iosephi Flavii opera**: In 6 v. / Ed. B. Niese. Berlin, 1887–1895, V. 6 (1895).

- Fuad I University papyri** / ed. D. Crawford. P.Fuad. Milano, 1976.
- Gehrke H.-J. Geschichte des Hellenismus.** Muenchen, 1990.
- Griechische Papyrusurkunden der Hamburger Staats und Universitaetsbibliothek:** In 2 v. / Hrsg. P. M. Meyer. Leipzig–Berlin, 1911, 1924.
- Griechische Papyrusurkunden und Ostraka der Heidelberger Papyrus-Sammlung** / Hrsg. P. Sattler. Heidelberg, 1963.
- Hammond N.G.L.** The Macedonian imprint on the Hellenistic world (Response E.N. Borza) // **Hellenistic history and culture.** Berkeley, 1993. <<http://escholarship.cdlib.org:8088/dynaxml/servlet/BookView?source=eschol/5827/5827.xml&style=eschol/xsl/dynaxml/dynaxml.xsl&chunk.id=ch1>>.
- Herodotus. Historiarum Libri IX** / Ed. H.R. Dietsch, H. Kallenberg. Lipsiae, 1899.
- The Hibeh Papyri** / Ed. B.P. Grenfell, A.S. Hunt, E.G. Turner, M.T.Lenger. – London, 1906, 1955.
- Holbl G. A History of the Ptolemaic Empire:** Transl. from germ. London, New-York, 2001.
- Justinus M. Junianis. Pompeius Trogus “Historiae Philippicae” Epitome** / Ed. W. Kroll. Lipsiae, 1911.
- Koelner Papyri** / Hrsg. B. Kramer, R. Huebner. Opladen, 1976–2001.
- Lewis N. Greeks in ptolemaic Egypt.** Oxford, 1986.
- Manning G. Land and power in ptolemaic Egypt. The Structure of Land Tenure.** Cambridge, 2003.
- Meuleau M. Egypte, Orient, Grèce.** Paris, 1967.
- Mitteis L., Wilcken U. Grundzuge und Chrestomatie der Papyruskunde:** In 2 Bd. Leipzig; Berlin, 1912.
- Papiri gracchi e latini (Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei papiri greci e latini in Egitto):** In 9 v. / Ed. G. Vitelli, M. Norsa. Firenze, 1917–1929.
- Papyri Selectae** / Ed. A.S. Hunt, C.C. Edgar. London, 1932–1934.
- Pausanias. Graeciae descriptio:** In 3 vols. / Ed. M.H- Rocha-Pereira. Lipsiae, 1973–1981, V. 1 (1973).
- Plutarchus. Agesilaus** // Plutarch's Lives: In 11 v. / Ed. B. Perrin. Cambridge, Mass., 1917, V. 5.
- Plutarchus. Alexander** // **Plutarchus. Vitae Parallelae:** In 3 v. / Ed. C. Lindskog et K. Ziegler. Lipsiae, 1968, V. 2, Fasc. 2.
- Plutarchus. Antonius** // **Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii** / Rec. C. Sintensis. Lipsiae, 1875.
- Plutarchus. Cleomenes** // **Plutarchus. Vitae Parallelae:** In 3 v. / Ed. K. Ziegler. Lipsiae, 1971, V. 3.
- Polybius. Historiae:** In 2 v. / Ed. Th. Buttner-Wobst. Lipsiae, 1882, V. 1–2.
- Pompeius Trogus. Prolegomena ad Historiam Philippicam** // **Pompei Trogi fragmenta** / Coll. O. Seel. Lipsiae, 1956.
- Posidippus** // **Posidippi Pellaei quae supersunt omnia** / ed C. Austin, G. Bastianini. – Milan: LED (Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto), 2002.
- Quintus Curtius Rufus. Historiarum Alexandri Magni Macedonum; Libri qui supersunt** // **Курций Руф. История Александра Македонского (сохранившиеся книги).** Текст и перевод / Под ред. В.С. Соколова. Москва, 1963.
- Rostovtzeff M.I. The social and economic history of the Hellenistic world:** In 3 v. Oxford, 1941, V. 1.
- Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten im Auftrag des Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft begonnen von P. Preisigke und F. Bilabel:** In 3 v. / Hrsgb. von E. Kiessling, H.A. Ruprecht. Strassburg–Berlin–Heidelberg–Wiesbaden, 1915–1927.
- Samuel A.E.** The Ptolemy and the Ideology of kingship (response: D. Delia) // **Hellenistic history and culture.** Berkeley, 1993.
- <<http://escholarship.cdlib.org:8088/dynaxml/servlet/BookView?source=eschol/5827/5827.xml&style=eschol/xsl/dynaxml/dynaxml.xsl&chunk.id=ch6>>.

- Schubart W.* Die Griechen in Aegypten // **Beihefte zum Alten Orient**. H. 10. Leipzig, 1927.
- Schubart W.* Die religioese Haltung des fruhen Hellenismus // **Der alte Orient**, 1937 (Bd. 35), H. 2.
- Schubart W.* Verfassung und Verwaltung des Ptolemaeerreichs // **Der alte Orient**, 1937 (Bd. 35), H. 4.
- Strabo. Rerum Geographicorum*. Libri 17 / Ed. G. Spiro, H. Waldman. Halle, 1899.
- Stringfellow B.* **The mask of Jove. A History of Graeco-roman civilization from the death of Alexander to the death of Constantine**. Philadelphia–New York, 1996.
- Suda*. Lexicon // **Suidae lexicon**: In 4 vols. V. I (1928). Leipzig, 1928–1935.
- Świderek A.* **Kiedy piaski egipskie przemówiły po grecku**. Warszawa, 1970.
- Świderkówna A.* **Hellenika wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta**. Warszawa, 1974.
- Świderkówna A.* **Życie codzienne w Egipcie greckich papirusów**. Warszawa, 1983.
- Uebel F.* **Die Kleruschen Aegyptens unter den ersten sechs Ptolemaern**. Berlin, 1968.
- Viereck P.* **Philadelphia. Die Gruendung einer hellenistischen Militaerkolonien in Aegypten**. Leipzig, 1928.
- Visser C.* **Goetter und Kulte im ptolemaeischen Alexandrien**: dis... Dr. Phil. Amsterdam, 1938.
- Walbank F.* **The Hellenistic World**. 2 ed. Cambridge Mass., 1993.
- Winnicki J.-K.* **Operacje wojskowe Ptolemeuszów w Syrii**. Warszawa, 1989.
- Winnicki J.-K.* **Ptolemaeerarmee in Thebais**. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1979.
- Xenophon. Anabasis* / Ксенофонт. Анабасис / Под ред. Л. Георгиевского. Ч. 1: Греческий текст. Санкт-Петербург, 1891.
- Yale papyri in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library**: in 2 v. / ed. J. Oates, A. Samuel, C. Welles. New Haven, 1967–1985.
- Zenon Papyri**: In 5 v. / Ed. C.C. Edgar; Catalogue général des antiquités égyptiens du Musée du Caire, Société Fohad l de Papyrologie. Le Caire, 1926–1937.